

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА

УДК 339.9.01; 330.33.01; 330.34.01

Володимир Сіденко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ГЛОБАЛЬНИХ КРИЗОВИХ ПРОЦЕСІВ

Стаття на основі міждисциплінарного "метаекономічного" аналізу доводить, що кризи є не лише серйозними порушеннями економічної рівноваги, а насамперед іманентною властивістю циклічного і хвилеподібного розвитку, способом оновлення інституційної структури суспільства та економіки. Дослідження ідентифікує три принципово різні типи криз: коротко- і середньострокові циклічні; довгострокові та супердовгострокові трансформаційні технологічні; супердовгострокові трансформаційні соціально-інституційні, кожна з яких має специфічні механізми впливу на соціально-економічний розвиток та різні способи виходу з кризового стану. Обґрунтовано, що у реальній політиці трансформацій правилом є та чи інша міра поєднання кардинальних та стиснутих у часі перетворень ("шокова терапія") із поступовими змінами в більш інерційних підсистемах, пов'язаних із значними інвестиціями та змінами в модусах суспільної поведінки (градуалізм).

Ключові слова: методологія економічної науки, світова економіка, глобальні процеси, економічні цикли, хвилі розвитку, економічні та фінансові кризи, економічна рівновага, економічні інститути, соціокультурні форми розвитку, градуалізм, "шокова терапія".

JEL: B400, F440, G010.

Роки, що минули з часу глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років, означилися затяжним періодом світової економічної нестабільності та непевними перспективами розвитку на найближче майбутнє. Серйозні дисбаланси в зоні євро – серцевині Європейського Союзу та нові кризові явища в найбільших пострадянських економіках Росії та України останнім часом доповнюються помітним гальмуванням провідного локомотиву світового розвитку – економіки Китаю. На ці тенденції накладається істотне загострення міжнародних політичних процесів, які дедалі більше нагадують ситуацію 1930-х років. Адже вони ведуть до штучного згортання міжнародної торгівлі та інвестицій і, навпаки, стимулюють некерівані міграційні потоки. Сьогодні вже не можна не визнати, що ніколи з часів Великої депресії світове господарство не стикалося з таким масштабним викликом у вигляді структурно та інституційно розбалансованої системи міжнародної економічної діяльності.

Серйозність цього виклику акцентує та обставина, що в період Великої депресії у світовому господарстві не існувала така розгалужена система міжнародних інститутів в галузі регулювання економічних процесів. Та й економічні напрацювання у сфері теорій економічного зростання були незрівнянно меншими за сучасний інструментарій державного регулювання. Тому така резистентність кризових процесів у світовому господарстві свідчить про те, що світова економіка та її учасники – національні економіки – стикаються **з кризовими явищами якісно іншого змісту** –

Сіденко Володимир Романович (v_sidenko@ukr.net), д-р екон. наук, чл.-кор. НАНУ; науковий консультант з економічних питань Центру Разумкова, головний науковий співробітник ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

щодо яких у сучасній економічній науці все ще немає адекватного розуміння, а отже, й **адекватних засобів науково обґрунтованої економічної політики**. Тому існуючі проблеми глобального економічного розвитку – це одночасно й потужний виклик для економічної науки.

Як це не парадоксально, але вищезазначена неадекватність розуміння механізмів нинішніх глобальних кризових процесів діагностується на тлі досить інтенсивних наукових досліджень цих питань. Серед них можна згадати, зокрема, опубліковані після 2009 року праці Ж.Атталі (2009), Ч.Кіндлберґера та Р.Алібера (2010), М.Райха та С.Долана (2010), Л.Грініна та А.Коротаєва (2010), К.Рейнхарт та К.Рогоффа (2011), Дж.Стіґліца (2010, 2011), Дж.Сороса (2010), а в Україні – Т.Артьомової (2011), А.Гальчинського (2009), В. Гейця та А.Гриценка (2013), В.Мазуренка (2007) та ін.

Однак, слід зазначити, що характеристики новітніх глобальних кризових процесів, насамперед їх комплексність, структурну складність та високу резистентність до регулюючих дій, дуже важко адекватно пояснити залишаючись на парадигмальних засадах "чистої" економічної науки. І саме внаслідок цього існує і невисока практична ефективність антикризових політик в умовах соціально-економічного середовища, яке істотно змінилося і продовжує інтенсивно змінюватися не лише в аспекті реально існуючих економічних структур, процесів та провідних суб'єктів, але й у світоглядному аспекті, тобто в розумінні життєвих смислів та образів майбутнього, що формуються.

Мета цієї статті полягає в намаганні висвітлити деякі новітні підходи до аналізу глобальних кризових процесів на основі міждисциплінарного "метаекономічного" аналізу. Ці підходи є подальшим розвитком положень, окреслених у більш ранніх публікаціях автора (2012, 2014, 2015). Вони дозволяють просунутися вперед у розумінні головного змісту, а отже, й перспектив тих процесів, які відбуваються нині в глобалізованому світі.

Основні положення аналізу методологічних засад щодо глобальних кризових процесів можна викласти наступним чином.

Ставлення абсолютної більшості дослідників до самого явища кризи як такої традиційно вирізняється виразним негативізмом. Це спричинено не лише негативним психологічним сприйняттям соціальних ускладнень, які, як правило, супроводжують кризові процеси, але й суто ґносеологічними причинами: розглядом криз як моменту переривання стану економічної рівноваги – ключового поняття в концепції нині все ще пануючого неокласичного мейнстріму економікс. Саме тому більшість переконана, що кризам слід *протидіяти, долати їх, захищати* економіку та суспільство від них¹.

Таке ставлення до криз значною мірою зумовлене тим, що кризи в ринковій економіці виникають як систематичне, повторюване (рекурентне) явище лише на етапі розвиненої капіталістичної системи², а до того вони виникали лише спорадично, а отже, й асоціювалися з певними зовнішньо зумовленими подіями і впливами (потрясіннями), хибними діями правителів.

Однак з другої половини XIX століття в провідних країнах світу під впливом економічних реалій поступово сформувалося розуміння того, що економічні кризи – це не просто якась випадковість чи результат незнання або неправильних дій урядів та офіційних регуляторів, або ж егоїстичних

¹ Саме таким підходом відзначаються доповіді спеціалізованого міждержавного інституту, створеного для мети розробки й реалізації антикризових заходів – Форуму (згодом – Управління) фінансової стабільності стосовно боротьби з протиклічністю у фінансовій системі, а також заходи, ухвалені в цій сфері самітими "Групи 20".

² Перша економічна криза в сучасному її розумінні виникла лише в 1825 році в Англії.

устремлєнь впливових гравцїв ринку³, а є *органічним* компонентом самого процесу економічного зростання, який повинен бути за своєю природою *циклічним*⁴.

Мірою ускладнення економічних процесів за період після появи перших регулярних циклічних коливань поступово виявлялася наявність різного роду економічних циклів різної довжини, починаючи від коротких циклів Кітчїна (*Kitchin*, 1923) до довгих хвиль Кондратьєва (*Кондратьєв*, 2002). Відповідно з ними пов'язані і різні за змістом та характеристиками кризові (рецесійні) явища. Це зумовило пошук у напрямі формування типології економічних циклів та намагань розробити для них якусь єдину методологічну основу. Значним якісним стрибком тут була відома праця М.Туган-Барановського (2004; перше видання – 1894), в якій він пояснив основну причину циклічних коливань диспропорційністю між рухом заощаджень та інвестицій (інвестиційна теорія циклів). Вона стала передвісником формування потужних інтелектуальних проривів в економічній науці у вигляді теорій Дж.Кейнса, Й.Шумпетера, Н.Кондратьєва.

Кейнс, як відомо, вперше системно описав механізми виникнення кризових процесів в економіці з позиції не мікро-, а макроекономіки, поклавши в основу своїх поглядів відсутність автоматичної трансформації заощаджень в інвестиції (ключовий неокласичний постулат стверджує їх рівність), нереальність в короткотерміновому періоді припущення про автоматичне створення пропозицією попиту (тобто т.зв. закону Сея) внаслідок негнучкості цїн, наявність схильності до ліквідних активів. Недостатній ефективний попит – квінтесенція його підходу до пояснення недостатньої економічної динаміки, що породжує безробіття, і головним засобом лікування цього стану має бути керована грошова емісія, що стимулює попит та дестимулює непродуктивні (неінвестиційні) заощадження.

Й.Шумпетер (1939)⁵ найбільш масштабно виклав основи теорії циклічного розвитку, причому загальні підходи до цього були закладені ще в його відомій праці "Теорія економічного розвитку" (2011)⁶. Відповідно до методології Шумпетера, який відкидав базовий постулат рівноваги за Вальрасом, цикли зростання, а отже, й вмонтовані в них кризи, **необхідні для процесів оновлення** капіталу і через це – всієї структури економічної діяльності відповідно до змін умов господарювання, появи нових споживчих потреб і нових можливостей їх задоволення внаслідок приросту наших знань, втілених у відповідні технічні засоби та технології. Без економічних криз процеси економічної діяльності замикалися б зачарованому колі застиглих структур (економічної статичності), що в принципі блокувало б будь-який якісний розвиток. Останній неможливий без руйнування стабільності старих порядків й вивільнення простору і ресурсів для створення нового. Саме в цьому полягає основний зміст відомого **принципу "творчого руйнування"**, обґрунтованого Й.Шумпетером.

Проте після Другої світової війни цей фундаментальний шумпетеріанський підхід, так само як і теорія довгих хвиль Кондратьєва, були відсу-

³ Цей аспект виникнення останньої глобальної кризи добре висвітлений у публіцистичному творі Ж. Атталі (Атталі, 2009).

⁴ Історично першим систематизованим дослідженням циклів слід вважати публікацію К.Югляря (*Juglar*, 1862), хоча різноманітні ідеї з приводу виникнення економічних криз ми зустрічаємо і в більш ранніх роботах – з часів меркантилізму: аналіз цих досліджень міститься, зокрема, в роботі Є.Е.Бергмана (*Бергман*, 2015).

⁵ Саме в цій праці був "узаконений" самий термін "кондратьєвські хвилі".

⁶ Оригінальне видання "Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung" відносять до 1911 р., хоча його публікація англ. мовою в США вийшла лише в 1934 р.

нуті на узбіччя мейнстриму економічної науки⁷. Адже панівні позиції завойовували ті напрями економічної думки, які виходили з постулату наявності не циклічної природи економічних процесів, а певних ринкових коливань (флуктуацій), які сприймалися представниками неокласичної школи як *зовнішні шоки* для економічної системи, а представниками неокейнсіанства – просто як *нестача ефективного попиту*.

У зв'язку зі структурними змінами у відносній ролі певних факторів розвитку в період після Другої світової війни на перший план почали висуватися ідеї *кредитно-боргових циклів*, що відображало посилення ролі як у національній економіці, так і світовому господарстві фінансового сектора як середовища, де формуються економічні флуктуації. У цьому контексті увага дедалі більше концентрується на витоках *боргових криз*. Ці підходи ґрунтувалися на ідеях, що їх висунув ще в 1930-ті роки Ірвінг Фішер (1933), який обґрунтовував ключову роль механізму *боргової дефляції* у виникненні фінансової кризи, що утворюється на тлі надмірної заборгованості. Яскравими представниками цього аналітичного напрямку кредитно-боргових циклів виступають, зокрема, Hyman Minsky (1982, 2008)⁸, Carmen Reinhart, Kenneth Rogoff (2011)⁹, Charles Kindleberger (2010)¹⁰, представники австрійської школи, зокрема Уерта де Сото (2008)¹¹ та ін.

Водночас виникають нові пояснення циклічних змін:

- ідея залежності коливань від *технологічних шоків* (*теорія реального бізнес-циклу* – Edward Prescott, Finn Kydland та ін. представники Чиказької школи економіки), що відображало необхідність врахування зростаючого впливу технологічних змін, які, однак, розглядалися переважно екзогенно, і лише відносно віднедавна стали ендогенізуватися економістами – прихильниками напрямку "ендогенного економічного зростання" (Paul Romer та ін.). При цьому економічні цикли розглядаються як реальні саме тому, що вони в рамках цієї теорії є найбільш ефективним способом функціонування за наявної структури економіки і не потребують втручання ані на основі кейнсіанських, ані монетаристських рецептів;

- теорія А.К.Переса (2002), яка доводила, що підвищений ризик фінансових спекуляцій можливий саме на ажіотажній стадії ("frenzy" stage) застосування нової технології. Це твердження добре вписується в реальну динаміку розвитку спочатку кризи високотехнологічних фондових ринків у США 2001 року, а згодом й іпотечної кризи в США, що переросла в глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 років;

⁷ Не кажучи вже про відторгнення ним марксистської теорії криз, яка виходила з наявності антагоністичних суперечностей всередині самого капіталістичного господарства, які породжують періодичні кризи надвиробництва. Хоча чи маємо ми достатньо підстав для огульного заперечення наявності антагоністичних суперечностей у рамках сучасної світової економіки – питання, мабуть, риторичне. Фінансово-економічні потрясіння початку XXI століття гранично загострили боротьбу за шляхи майбутнього розвитку, насамперед між розвиненими (т.зв. "золотий мільярд") та менш розвиненими країнами, прибічниками та супротивниками неоліберальної глобалізації.

⁸ Наголошує на ендогенній інституційній схильності фінансових ринків до зростання спекулятивних операцій внаслідок поширення фінансових інновацій, що призводить врешті-решт до кризи.

⁹ У дослідженні К. Райнхарт та К. Рогоффа (2011, оригінальне видання англ. мовою 2009) стверджувалося, що за останні 200 років мало місце регулярне *надмірне накопичення боргів*, яке спричиняло фінансові кризи, які, у свою чергу, тягли за собою дефолти і реструктуризацію боргів або ж інфляційні процеси, що, як наслідок, зумовлювало тривалі періоди спаду.

¹⁰ Ч. Кіндлбергер, Р. Алібер (2010) вказували на те, що важливе місце в анатомії фінансових криз посідають психологічні чинники – спекулятивні манії та ейфорії, пов'язані з розширенням кредиту, а також різного роду шахрайські дії, що створюють фінансові бульбашки. Поряд з цим ключове значення мають "механізми зараження" інших економік.

¹¹ Характерний акцент на фактори *надмірної емісії банківського кредиту*, що спотворює механізми інвестування та веде до неправильних інвестиційних рішень. Підкреслювання психологічних механізмів криз ("маніакально-депресивна економіка").

- ідея залежності економічної динаміки від *політичних циклів*¹² – мірою того, як зростала роль держави в регулюванні економічних процесів, а в політичній боротьбі партій істотно зросла роль протиставлення різних рецептів економічної політики.

Слід, однак, зазначити, що до настання другої половини 1990-х років, коли розвиток світової економіки відбувався надзвичайно високим темпом, а кризові явища, здавалося, відійшли в минуле під впливом буму неоліберальної глобалізації економіки, транснаціоналізації виробництва та фінансів, буму т.зв. "нової економіки", позиції неортодоксальних пояснень циклічних коливань та хвильових процесів перебували на периферії. Однак уже азійська криза 1997–1998 років, яка швидко поширилася на деякі інші країни світу (у т.ч. пострадянські) завдала потужного удару неокласичній ортодоксії, адже ці кризові явища виникли загалом у досить благополучному в макроекономічному відношенні регіоні світу, із високими темпами зростання, стабільними платіжними балансами та значними валютними резервами. Біда, як водиться, ніколи не приходить одна. І для пануючого мейнстріму доля піднесла черговий сюрприз вже в 2001 році у вигляді істотної "корекції" ринків, пов'язаних з електронікою та інформаційними технологіями безпосередньо в США – технологічному лідері світу. Далі – глобальна фінансово-економічна криза, яка також зародилася в серцевині глобалізованої світової економіки – США. І, нарешті, довготривала криза в зоні євро, яка настала за нею, засвідчила наявність серйозних дисфункцій в механізмах євроінтеграції, які й досі видаються за еталон міжнародних інтеграційних процесів. Всі ці явища дали підставу вважати, що *і процеси глобалізації, і процеси міжнародної інтеграції також не є процесами, які лінійно прогресують, а мають також хвилеподібний характер і можуть проходити через стадії криз.*

Оскільки пояснення сучасних кризових процесів ніяк не може бути забезпечене в рамках все ще пануючого мейнстріму з його догматом *статичного рівноважного* стану економіки, до якого начебто має обов'язкового прямувати будь-який економічний процес, то це само собою активує альтернативні – так звані *гетеродоксальні* науково-аналітичні течії, спрямовані на аналіз економічної *динаміки*, у т.ч. знанневу економіку (knowledge-based economics), економіку розвитку (development economics), еволюційну економіку (evolutionary economics), новітні течії інституціоналізму – з їх акцентом на соціально-психологічні та культурно-ціннісні засади, історичний досвід організації економічних трансакцій.

Поглиблені дослідження у сфері економічної історії світу дозволили розширити наші уявлення про циклічність розвитку і форми прояву криз як фаз такого розвитку, ідентифікувати нові – *вікові* та *супердовгострокові* цикли, які були характерні і для більш ранніх епох еволюції людства, у т.ч. доіндустріальної епохи¹³.

¹² Ідея т. зв. "політичного бізнес-циклу" була вперше сформульована таким чином у статті американського економіста В.Нордхауса (*W.Nordhaus*) в 1975 р., за яким послідували публікації А.Ліндбека (*A. Lindbeck*), Д.Гіббса (*D.Hibbs*) та ін. Проте сама ця ідея залежності економічних коливань від політичних чинників прослідковується ще в працях М. Калецького (*M. Kalecki*) 1940-х рр. В Україні виявлення та обґрунтування таких політично зумовлених економічних циклів здійснене В.Гейцем.

¹³ Стислий огляд різноманітних соціально-економічних циклів, у т.ч. т. зв. вікових циклів, наведений у публікації А.Гриценка та В.Подлесної (2015). У ньому, зокрема, аналізуються соціально-демографічні цикли (вікові), політичні цикли тривалістю в два-три століття, цикли (хвилі) цінової динаміки Ф.Броделя (4 цикли, або хвилі, з 1250 р.), цикли накопичення капіталу (Дж.Аррігі), пов'язані зі зміною їх способів – від торгового капіталу до виробничого і далі до фінансового.

Паралельно ми спостерігаємо ренесанс шumpетеріанських ідей, значне піднесення уваги до розробки теорії довгих хвиль Кондратьєва, а також розвиток неомарксистського аналізу¹⁴ з його акцентом на антагонізми, закладені в сучасній глобальній системі світ-економіки. В середовищі економічних аналітиків Заходу визрівають "апокаліптичні" відчуття кінця існуючого порядку (Д.Молдін та Д.Теппер, 2013¹⁵).

У цьому контексті в умовах зростаючої ролі світових фінансових ринків та "фінансіалізації" світових товарних ринків набули поширення різноманітні теорії та моделі, що пояснюють механізми виникнення світових фінансових криз¹⁶. Незважаючи на їх різноманітність, загалом вони лише розширюють та уточнюють наше розуміння різноманітності конкретних сценаріїв визрівання та розвитку кризових процесів.

Водночас, слід зауважити, що до останнього часу супердовгі хвилі розвитку, пов'язані не лише зі змінами технологічних парадигм за Кондратьєвим, але з культурною еволюцією, залишалися фактично поза рамками економічного аналізу. Як відомо, у своєму розгорнутому вигляді ідея приблизно тисячорічної циклічності культурного розвитку і відповідного їй історичного процесу висунута О.Шпенглером (2009)¹⁷ ще сто років тому й стала фундаментом для подальшого розвитку цих ідей А.Тойнбі та Л.Гумільовим. Однак ці ідеї просто не могли бути вмонтовані в неокласичну догматику, центром якої був автономний Ното оесопотісис, а зовсім не суспільні культурні форми організації. Ці ідеї не могли бути сприйняті жодною з пануючих ідеологій, побудованих на ідеї прогресу, оскільки постулювали історично прийдешній характер існування будь-яких культурних ландшафтів, а отже, й обмеженість терміну існування зумовлених ними політичних та економічних форм. І що особливо важливо – самий термін "цивілізація" розглядався О. Шпенглером як пізня стадія культурної еволюції, коли розвиток власне закінчується, суспільні форми застигають у своєму апогеї і починається поступовий занепад, обумовлений вичерпанням ресурсу "пракультурного феномену", що служив основою підйому.

Є чимало підстав вважати, що **найбільш глибинна основа нинішніх глобальних кризових потрясінь знаходиться саме в площині завершення наддовгого цивілізаційного циклу**, який розпочався ще в IX ст. та став тисячолітнім періодом сходження та подальшого світового домінування Заходу. Західний світ стає ареною фундаментальних трансформаційних процесів, які, по суті, ведуть до **зміни його природи**, спонтанно породжуючи суспільні форми, несумісні з вузькими рамками звичної приватно-капіталістичної економіки: форми забезпечення сталого розвитку на основі коеволуції суспільства та природи, мережеву економіку та мережеві спільноти, побудовані на далекоюсяжній інформатизації, "економіку спільної участі" (*sharing economy*), що ґрунтується на спільному (кооперативному) споживанні певних товарів та послуг, віртуальні корпорації та дистанційну зайнятість, нову соціальну структуру з виходом на авансцену т.зв. креативного класу тощо. Всі ці елементи просто не можуть бути вписані в принципи системи,

¹⁴ В Україні цей аналітичний напрям аналізу глобальної кризи представлений, зокрема, Єщенком П.С., Арсеєнком А.Г. (2012).

¹⁵ Автори вважають, що нинішній етап економічного циклу не можна вважати типовою депресією. "Прийшов час платити по рахунках. Затягнулася боргова петля, початок створенню якої було покладено ще 60 років тому. У більшості країн на відновлення економіки підуть навіть не місяці; десь не вистачить навіть десятиліть. У подальшому економіка стане більш волатильною, з більш частими рецесіями".

¹⁶ Докладний огляд цих теорій та моделей наведений у змістовній праці Мазуренко (2007).

¹⁷ Перше видання німецькою мовою "Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte" з'явилося на межі 1920-х років (том 1 – 1918, Відень, том 2 – 1922, Мюнхен).

побудованої на основі абсолютного домінування приватного інтересу індивідуума, що турбується виключно про максимізацію власного добробуту. Поступово закладаються елементи нового світобачення, в якому соціум як носій культурного коду відіграє дедалі важливішу роль у розвитку людства – що, власне, і легітимізує самий термін "соціальний капітал".

Зважаючи на вищенаведене, розглядати причини затяжних глобальних економічних негараздів тільки через призму адекватності механізмів монетарної політики чи контролю за фінансовими ринками, рівнів відсоткових ставок чи коливань валютних курсів та інших макроекономічних індикаторів – значить намагатися бачити лише надводну частину айсберга, а отже, й наражатися на небезпеку повторити долю сумнозвісного "Титаніка", маючи на увазі, що цього разу мова йде про долю не сотень, а, як мінімум, сотень мільйонів.

Виходячи з такого розуміння, автор цієї статті пропонує **власну концепцію виникнення й розвитку глобальних криз**. Її ключовими компонентами є такі.

1. Кризові процеси в економічному розвитку не обов'язково пов'язані з існуванням циклічності в економічній динаміці: вони цілком можуть бути наслідком дії екзогенних для певної економічної системи чинників, наприклад, кліматичних змін або ж непередбачуваних політичних потрясінь. З іншого боку, не всі цикли породжують кризи. Значний масив періодичних (циклічних) коливань ринкових параметрів відбувається в режимі ринкового саморегулювання і має результатом автоматичне вирівнювання відхилень. Такими, наприклад, є т.зв. *хвилі Елліотта*¹⁸. Але навіть і більш тривалі коливання зовсім не передбачають настання криз. Наприклад, цикли Кітчінна (*Kitchin inventory cycle*) тривалістю, за різними оцінками, від 2 до 5 років, мають у своїй основі скорочення виробничих потужностей і запасів під впливом виявлення їх надлишковості в умовах запізнення у часі в русі ринкової інформації. Зрозуміло, що такі відхилення здебільшого ліквідуються у порядку ринкового саморегулювання – без настання того, що називаємо кризою.

2. Проте переважно кризи виступають саме як певні "обов'язкові" фази в розвитку циклічних процесів різної довжини. Слід, однак, мати на увазі, що самий термін "цикл" є досить умовним, особливо у світлі виявлення розмаїття видів коливальних процесів в економіці. Він більш прийнятний для більш коротких хвилеподібних економічних процесів і значно менше – для довгострокових, особливо ж наддовгострокових процесів. Адже останні характеризуються не регулярним відтворенням сталих економічних структур (що, власне, й дозволяє характеризувати їх як саме цикли), а виразними періодичними (причому із плаваючими параметрами та діапазонами) спадами й підйомами в рамках певного коридору коливань ділової активності, які ведуть до істотних якісних змін в економічній структурі. А отже, їх точніше характеризувати саме як *хвилі розвитку*, а не цикли зростання. Те, що ми застосовуємо до всіх цих випадків єдиний термін "цикл", є скоріше даниною їх певній морфологічній спорідненості – наявності в циклі зовнішньо схожих стадій: зародження (пожвавлення), поширення (зростання) із досягненням в певній точці абсолютного максимуму, кризи (спаду) після подолання екстремальної точки, стагнації (за-

¹⁸ Ральф Нельсон Елліотт (*Ralph Nelson Elliott*) – автор праці "Хвильовий принцип" ("The Wave Principle"), опублікованій ще в 1938 р., в якій він обґрунтував свою теорію хвиль стосовно поведінки фондових ринків. Ця теорія, сформульована в жанрі того, що ми сьогодні називаємо еконофізикою, випередила деякі з більш пізніх узагальнень в рамках фрактального аналізу ринків.

стю) після гострого періоду кризи, коли накопичуються фактори та створюються передумови для нового циклу. Однак зміст економічних процесів у рамках вказаних форм – істотно різних.

3. У коротко- та середньострокових процесах зростання не відбуваються істотні зміни ані базових технологій виробництва, ані економічних інститутів, у рамках яких здійснюється економічне відтворення¹⁹. Тому процеси економічної динаміки – попри їх варіативний темп – є, за свою суттю, *лінійними, неперервними* і такими, що мають *високий рівень передбачуваності*. Результатом кризи тут є *повернення до макроекономічної рівноваги*, порушеної під час періоду швидкого економічного зростання. Саме тому для таких процесів теорії, побудовані на постулатах загальної та часткової рівноваги, є адекватним інструментом аналізу і формування відповідної макроекономічної політики. Сама ж політика, спрямована на згладжування циклічних коливань зазначеного типу, може характеризуватися як антициклічна або ж антикризова.

4. У довгострокових процесах, навпаки, реалізуються фундаментальні технологічні та організаційні інновації, які спричиняють суттєву корекцію всієї структури економіки, становлення якісно *іншої парадигми економічного розвитку*. Так, у рамках досліджень п'яти кондратьєвських хвиль розвитку (або скорочено – К-хвиль) (Кондратьєв, 2002) виявлені корінні зміни у формах економічної організації, кооперації і ринкової конкуренції. При цьому основною ланкою першого циклу (рання механізація, з 1770–1780 років до 1830–1840 років) був індивідуальний підприємець; другого циклу (парова енергія і залізниця, до 1880–1890 років) – малі фірми, хоча і відносно великі за середнім розміром; третього циклу (електро- і важке машинобудування, до 1930–1940 років) – монополістичні, олігополістичні та картельні структури; четвертого циклу (масове виробництво за фордовськими технологіями, до 1980–1990 років) – централізовані, ієрархічно структуровані ТНК; нинішнього п'ятого (інформаційна і комунікаційна економіка) – "мережеві" та альянсні форми організації (Dickens, 2003. P. 88–89). Шоста К-хвиля, яку пов'язують із поширенням нано- та біотехнологій, їх інтеграцією з інформаційними технологіями, технологіями на базі штучного інтелекту, вочевидь, також має принести з собою істотні інновації в аспекті превалюючих інституційних форм економічної діяльності.

Найбільш характерною ознакою довгих хвиль стає *нелінійність* процесу розвитку, його *перервність* у критичній кризовій стадії, коли відбувається дезорганізація та хаотизація соціально-економічних процесів та, з іншого боку, спонтанна (емерджентна) поява, самоорганізація принципово нових структур, які зумовлюють якісну зміну системи.

Кризові процеси, які виникають у контексті зазначених хвиль ("циклів"), є *трансформаційними кризами*, які є складовою процесу *оновлення системи*. Тому політика стосовно них у принципі не повинна бути політикою протидії, тобто *антикризовою* політикою. Точніше, елементи протидії в ній можуть бути присутні винятково в аспекті запобігання найбільш серйозним соціальним ускладненням у процесі системних і структурних трансформацій.

¹⁹ До певної міри цим характеризуються й т.зв. ритми Кузнеця (*Kuznets swing, 1930*): довгострокові (15–20, в окремих публікаціях до 25 р.) коливання, пов'язані з демографічними процесами та будівельними (інфраструктурними) циклами, які, однак, можуть реалізовуватися в рамках існуючих інституційних структур. Хоча, звичайно, важко уявити собі ситуацію, коли нові будівлі будуть споруджуватися через двадцятирічний період на основі технологій, близьких до тих, що існували два десятиріччя до того. Тобто тут уже мають існувати відповідні структурні та інституційні зміни.

5. Наддовгострокові хвилі ("цикли") і відповідні їм кризові фази можуть бути різними залежно від того, які процеси лежать в їхніх основі – техніко-технологічні чи соціокультурні.

Техніко-технологічні наддовгострокові хвилі і відповідні їм кризи зумовлені появою та поширенням не просто нових форм суспільно-економічної організації, адекватних новітнім технологіям виробництва та ведення економічної діяльності загалом: такі з'являються, як зазначено вище, вже в рамках К-хвиль. У цьому разі йдеться про кардинальні зміни в структурі самих суспільств та їх економік за рахунок заміщення старих видів економічної діяльності новими, сутнісні зміни у суспільному поділі праці та, відповідно, в пануючому типі суспільно-економічного зв'язків, що обумовлює кооперацію праці.

Незважаючи на нелінійність процесів в рамках техніко-технологічних наддовгострокових хвиль, вони загалом реалізуються в рамках "підвищувального" тренду, який прийнято називати "прогресом". Це означає, що після кожної з криз, які відкривають шлях до нової епохи розвитку, суспільство в цілому і окрема людина як представник цього суспільства розширюють сферу своїх можливостей й удосконалюють форми своєї життєдіяльності на базі накопиченого обсягу знань і культурного досвіду.

Навпаки, *соціокультурні хвилі і відповідні їм кризи не мають як такі ознак прогресу*²⁰, оскільки культура здебільшого (за межами "культури виробництва", "культури бізнесу" або ж "ділової культури") *метафізична* за своєю суттю. Культура здебільшого не раціональна, а *ірраціональна* та *інтуїтивна* у своїх розвідках смислу життя та базових екзистенційних понять – "добра" і "зла". І саме культурні зміни лежать в основі еволюції неформальних інститутів, що регулюють суспільно-економічну діяльність – що робить економіку лише частково раціональною, адже неформальні інститути – це атрибут у більшій мірі підсвідомості людини.

6. Соціокультурні кризи відбуваються не тому, що виникають *кращі, "ефективніші" чи сучасніші* культурні форми, а тому що у цьому світі ніщо не існує вічно: з часом потенціал соціальної енергії, закладений в тих чи інших культурних формах, вичерпується, згасає – і суспільство спрощується у культурному відношенні (масова культура), втрачає динаміку розвитку, стає інертним; його здатність до самовідтворення критично спадає й потребує дедалі більш сильних штучних "стимуляторів" (нарощування боргів, розростання фіктивного капіталу похідних цінних паперів тощо). Саме на цьому тлі активізуються альтернативні культурні "прафеномени", які дають поштовх (імпульс) для нової хвилі розвитку – на якісно новій культурній основі.

Важливим механізмом таких соціокультурних криз виступає й значне посилення міграційних потоків під впливом устремлінь більш енергійних, але менш заможних народів (альтернативних соціокультурних формувань) долучитися до матеріальних надбань все ще передових ареалів. Інфільтрація передових локальних цивілізаційних формувань дедалі більшим числом вихідців з чужорідних соціокультурних середовищ веде зовсім не до "культурного плюралізму" (улюблений термін ліберально-демократичних інтелектуалів), а до ерозії власної ідентичності. Останнє хоч і стимулює тимчасово економічне зростання країн "авангарду" цивілізації за рахунок більш деше-

²⁰ Соціокультурні (цивілізаційні) формати взагалі *непорівнянні*, оскільки є *унікальними* і не існують в координатах "краще" – "гірше". У соціокультурному вимірі, на відміну від техніко-технологічного, люди з плином часу не живуть краще чи гірше, вони живуть *по-іншому*. І навіть у кожний певний час різні соціокультурні утворення у світі живуть саме по-різному, а не краще чи гірше – чого ніяк не розуміють прибічники політики "імпорту" закордонних інституційних досягнень.

вої та більш енергійної робочої сили з менш розвинених регіонів світу, хоч і створює додатковий ринок збуту за рахунок зростання доходів незаможних верств з середовища іммігрантів та їхніх родичів у країнах походження, проте в соціокультурному вимірі пришвидшує настання системної кризи.

7. Кризи, зумовлені хвилями соціокультурної еволюції, єдині з усіх різновидів (типів) криз, які можуть вважатися дійсно *системними* кризами, оскільки ведуть до повної зміни всієї соціальної системи (заміна *системоутворювальних принципів*), а не просто до її структурної корекції. На відміну від них, навіть наддовгострокові техніко-технологічні кризи – це кризи *переважно структурні*, спричинені істотними *структурними перекосами та асиметріями*, які, однак, можуть бути "розв'язані" в рамках певної модернізаційної парадигми – без повного руйнування старого суспільного порядку.

8. Хоча кризові процеси мають властивість розвиватися спонтанно, суспільні організми, в яких вони протікають, мають змогу активно впливати на їх перебіг і навіть робити їх невід'ємним компонентом своєї політики розвитку. Однак останнє може мати місце винятково в умовах правильного розуміння *природи кризових процесів*, специфіки їх прояву в конкретних індикаторах розвитку та конкретних сферах соціально-економічної структури. Для ефективності впливу на трансформаційні кризи, які є довгостроковими, критично необхідні також адекватне *відчуття часу* та адекватне *уявлення про майбутнє* (символ-атрактор розвитку). Для ефективності впливу на коротко- і середньострокові кризові явища важливим є накопичення відповідних знань про технології циклічних коливань та способи забезпечення рівноваги. При переході до довгострокових процесів і зумовлених ними кризових феноменів цього вже недостатньо²¹: необхідні *інтуїтивне відчуття, креативність, здатність до емпатії* і виразна *пасіонарність* (здатність передавати свою внутрішню енергію іншим людям) – і чим більш довгостроковими є хвилі, тим більше значення мають ці позараціональні фактори.

9. Оскільки існують різні циклічні коливання (різні хвилеподібні процеси), які відбуваються паралельно у часі, вони вступають у *взаємодію* один з другим. При цьому більш довгі цикли (хвилі) внаслідок їх зумовленості більш глибокими факторами мають більший потенціал впливу на більш короткі коливання, аніж навпаки. Відповідно, ця *циклічна (хвильова) інтерференція* може мати наслідком послаблення конкретних кризових проявів, якщо спадна фаза більш короткого циклу (хвилі) відбувається в умовах висхідної фази більш довгого циклу (хвилі).

За таких умов можуть існувати взагалі періоди тривалого безкризового розвитку, коли більш короткі коливання згладжені, як то, наприклад, було в 1990-х роках в умовах висхідної фази п'ятого кондратьєвського циклу. У цьому контексті зрозумілим є те, що кризи капіталістичної економіки з'являються як рекурентне явище саме в XIX столітті, а не раніше, тобто тоді, коли був досягнутий апогей наддовгої соціокультурної хвилі розвитку західної цивілізації²².

Проте якщо збігаються низхідні фази різних за довжиною коливань, особливо ж довготермінових хвиль, відбувається *надзвичайне посилення*

²¹ Так само як недостатньо мислити в соціальному відношенні лише категоріями класових інтересів (інтересів соціальних груп), ієрархією потреб, параметрами попиту та виробничих потужностей. Інакше ніколи не вирвемося за межі статичного розуміння економічної та соціальної дійсності.

²² Згідно з концепцією О. Шпенглера, апогеєм стала епоха культури бароко, яка повністю розкрила потенціал розвитку, закладений в період готики – з її прасимволом устремління до гори, до безкінечності. Звідси й небачені наукові прориви того періоду, і великі географічні відкриття, які, власне, й створили світовий ринок, відкрили невідомі раніше цивілізації.

(резонанс) коливань – з відповідною втратою стійкості системи і настанням в ній зatoryжних періодів соціально-економічної нестабільності.

Глобальні кризи виникають саме у контексті накладання на відносно більш короткотермінові коливання низхідних фаз в рамках довгострокових та наддовгострокових хвиль. І такі резонансні ефекти породжують особливу глибину кризових процесів.

10. Саме такий період, здається, й переживає сьогодні світ, де закінчення п'ятої К-хвилі істотно посилило амплітуду класичних (жуглярівських) циклічних коливань. Але головне у тому, що дедалі більш очевидні ментально-ціннісні зрушення епохального характеру та фундаментальні зміни інституційних засад функціонування світового господарства та його країн-лідерів надають кризовим економічним процесам виразно трансформаційного характеру. Все це накладається на певні екзогенні обмеження у вигляді глобальних кліматичних змін та екологічної дестабілізації в цілому, що потребує енергійних структурних заходів з адаптації. Власне такі масштабні зміни взагалі не можуть реалізувати себе через одноразову кризу. Скоріш за все, ми матимемо справу з *низкою періодичних трансформаційних криз в рамках надзвичайно подовженого періоду загальносвітової нестабільності*. Цей період буде небезпечним не лише в соціальному плані (можливість масштабних соціальних протестів, зростаюча загроза релігійного фундаменталізму, правого та лівого політичного екстремізму), але й призвести до зникнення з арени окремих нежиттєздатних державних утворень (failed states), військовими конфліктами та навіть загрозою глобального збройного конфлікту.

11. Синергетична природа сучасних кризових процесів зумовлює структурне ускладнення *макроекономічної політики* як на державному, так і на макрорегіональному та глобальному рівнях. Це ускладнення само по собі може ставати джерелом управлінських помилок, а отже, й фактором розростання та поглиблення кризових процесів, як, наприклад, стало в зоні євро, де "лікування" від глобальної кризи методом надмірних державних фінансових впливань стало джерелом дестабілізації державних фінансів низки країн та їх спільної валюти.

12. Системна трансформація є дуже складним синергетичним процесом, який, у свою чергу, складається з більш локальних процесів різної часової довжини та різної ресурсної ємності. У зв'язку з цим тут не може бути ефективно застосована політика, базована на одномірному підході – чи то т.зв. *"шокова терапія"* (орієнтована на швидкі зміни), чи то *"градуалізм"* (політика поступових, повільних змін). Реальна політика системної трансформації – це *симбіоз* одного й другого підходів.

Методи "шокової терапії" важливі для запобігання небезпечним макроекономічним та соціальним ускладненням, які виникають на тлі критично великих дисбалансів (галопуюча інфляція, тим більше гіперінфляція, критично великі обсяги боргів, вичерпання валютних резервів та нестача коштів для критичного імпорту, масове закриття виробництв та стрімке наростання безробіття тощо), необхідно розв'язувати в дуже стислі терміни через швидкоплинність процесів у "режимі загострення", коли певні негативні процеси можуть наростати нелінійно; інакше – неминучий крах системи.

З іншого боку, глибинні структурні реформи потребують не лише інвестицій, але й зміни структури пропозиції на ринку праці через навчання (перенавчання) новим спеціальностям і новим компетенціям. Такі зміни не можуть відбуватися миттєво: вони потребують часу і відповідних витрат. Тут – поле для поступових трансформацій.

Співвідношення між "шоковими" методами і градуалізмом вирішальною мірою залежить від *фактору часу*: наскільки він є дефіцитним в тій чи іншій ситуації. А це, у свою чергу, залежить від здатності еліт тієї чи іншої країни своєчасно ідентифікувати наростання загроз та ризиків в економічному розвитку, появу нових викликів, щодо яких слід своєчасно знаходити адекватні відповіді. Врешті-решт, це не лише питання компетенції керівництва держави та державного апарату, але й культури управління й ступеня прозорості та підзвітності процесів державного управління.

Висновки

1. Кризи мають розглядатися не лише як серйозні порушення економічної рівноваги та стабільності економічного зростання, але насамперед як **іманентна властивість циклічного і хвилеподібного розвитку** та **необхідний спосіб оновлення інституційної структури** суспільства та економіки. За такого підходу політика має бути спрямована не на "боротьбу з кризами", а на уникнення їх найбільш руйнівних наслідків, пов'язаних, з одного боку, з втратою керованості економіки, а з іншого – нездатністю здійснити необхідні структурні зміни, які лежать в основі механізмів виникнення криз. Кризи слугують для ефективних урядів важливою інформацією й одночасно потужним стимулом для здійснення назрілих інституційних перетворень.

2. Можна ідентифікувати три принципово **різні типи криз**: коротко- і середньострокові циклічні; довгострокові та супердовгострокові трансформаційні технологічні; супердовгострокові трансформаційні соціально-інституційні. Кожна з них має власні механізми розвитку й специфічного впливу на соціально-економічний розвиток. Кризи, які є фазою розвитку супердовгострокових циклів соціально-економічного розвитку, є потенційно найбільш тривалими й руйнівними, оскільки пов'язані з найбільш глибокими перетвореннями – у культурній основі та відповідній їм системі неформальних інститутів суспільства. Вихід з таких криз принципово неможливий в рамках покладання винятково на макроекономічний інструментарій державного регулювання; для нього необхідні відповідні глибинні зміни структурного та інституційного характеру.

3. Основні характеристики перебігу кризових процесів мають свою специфіку при різних темпах проведення системних трансформацій – "шоковій терапії", градуалізмі, комбінованому підході. В реальній політиці трансформацій політика "шокової терапії" та політика поступових реформ ("градуалізм") у чистому вигляді є скоріше винятком, тоді як правилом є та чи інша міра поєднання кардинальних та стиснутих у часі перетворень із поступовими змінами в більш інерційних підсистемах, пов'язаних із значними інвестиціями та змінами в модусах суспільної поведінки.

Література

- Акаев А.А. (2014). Мировая динамика: Закономерности, тенденции, перспективы / отв. ред. А.А. Акаев, А.В. Коротаев, С.Ю. Малков. М.: КРАСАНД.
- Артьомова Т.І. (2011). Методологічна анатомія глобальної фінансово-економічної кризи // Економічна теорія. № 2. С. 16–33.
- Аттали Ж. (2009). Мировой экономической кризис. Что дальше? М.: Питер (Attali, Jacques. La Crise, et apres? Paris: Fayard, 2008).
- Бергман Е.Э. (2015). Исторический очерк теорий экономических кризисов. Изд. 2-е. М.: ЛЕНАНД.
- Гальчинський А.С. (2009). Криза і цикли світового розвитку. К.: АДЕФ Україна.
- Геєць В.М., Гриценко А.А. (2013). Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) // Економіка України. № 6. С. 4–19.
- Гринин Л.Е., Коротаев А.В. (2010). Глобальный кризис в ретроспективе. От Ликурга до Алана Гринспена. М.: УРСС.
- Гринин Л.Е., Коротаев А.В. (2012). Циклы, кризисы, ловушки современной Мир-Системы: Исследование кондратьевских, жюгляровских и вековых циклов, глобальных кризисов, мальтузианских и постмальтузианских ловушек. М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ".

- Гриценко А., Подлесна В. (2015). Макроекономіка. Підручник. Тема 27. Соціально-економічні цикли: історичні форми та державне регулювання // *Економічна теорія*. № 1. С. 89–99.
- Ещенко П.С. (2012). Куда движется глобальная экономика в XXI веке? К.: Знання України.
- Киндлбергер Ч., Алибер Р. (2010). Мировые финансовые кризисы. Мании, паники и крахи. М.: Питер (Kindleberger, Charles. Manias, Panics, and Crashes: A history of financial crises; [with a new foreword by Robert Solow]. 5th ed. – New York: Palgrave, 2005).
- Кондратьев Н.Д. (2002). Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды / Международный фонд Н.Д.Кондратьева; Международный ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева; Институт экономики РАН. М.: Экономика.
- Мазуренко В.І. (2007). Світові фінансові кризи та національна економічна безпека: теорія і методологія. К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".
- Молдин Д., Теппер Д. (2013). Развязка. Конец долгового суперцикла и его последствия. М.: Манн, Иванов и Фербер (Mauldin, John and Jonathan Tepper. Endgame. The End of the Debt Supercycle and How It Changes Everything. Hoboken, N.J.: John Wiley & Sons, 2011).
- Райх М., Долан С. (2010). Глобальный кризис. За гранью очевидного. М.: Претекст (Raich, Mario. Beyond: business & society in transformation / Mario Raich & Simon L. Dolan. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan, 2008).
- Рейнхарт К., Рогофф К. (2011). На этот раз все будет иначе. Восемь столетий финансового безрассудства. М.: Карьера пресс. (Reinhart, Carmen M. This time is different: eight centuries of financial folly. Princeton: Princeton University Press, 2009).
- Рубини Н., Мим С. (2011). Нуриэль Рубини: как я предсказал кризис. Экстренный курс подготовки к будущим потрясениям. М.: Эксмо. (Roubini, Nouriel. Crisis Economics: a crash course in the future of finance. New York: Penguin Press, 2010).
- Сіденко В. (2012). Модифікація світової економіки під впливом новітніх факторів глобальної трансформаційної кризи // *Економіка України*. № 5. С. 18–31.
- Сіденко В. (2015). Глобальні кризи XXI століття: політекономічний підхід // *Економічна теорія*. № 4. С. 12–18.
- Сіденко В.Р. (2014). Перспективи глобалізації економіки у контексті хвилеподібного характеру розвитку (теоретичний підхід) // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*: 36. наукових праць. Випуск 121, част. II.– К.:Київський національний університет ім. Т.Шевченка. С. 16–25.
- Сорос Дж. (2010). Мировой экономический кризис и его значение. Новая парадигма финансовых рынков. М.: Манн, Иванов и Фербер. (Soros, George. The crash of 2008 and what it means: the new paradigm for financial markets. New York, NY: Public Affairs, 2009).
- Стиглиц Дж. (2010). О реформе международной валютно-финансовой системы. Уроки глобального кризиса. М.: Международные отношения. (Stiglitz, Joseph E. The Stiglitz Report: reforming the international monetary and financial systems in the wake of the global crisis / Joseph E. Stiglitz and members of a UN commission of financial experts; with a foreword by Miguel d'Escoto Brockmann. New York: New Press, 2010).
- Стиглиц Дж. (2011). Крутое пике. Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса. М.: Эксмо. (Stiglitz, Joseph E. Freefall: America, free markets, and the sinking of the world economy. New York: W. W. Norton & Co., 2010).
- Туган-Барановский М.И. (2004). Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. К.: Наукова думка. (Туган-Барановский М. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии. 2-е изд. С.-Петербург: Изд. О.Н. Поповой, 1900).
- Уерта де Сото Хесус (2008). Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Челябинск: Социум (Huerta de Soto, Jesús. Money, Bank Credit, and Economic Cycles. Auburn, Ala.: Ludwig von Mises Institute, 2006).
- Шпенглер О. (2009). Закат Западного мира. Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. М.: Академический проект, 2009.
- Шумпетер Йозеф А. (2011). Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія" (Schumpeter, Joseph A. The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, and the Business Cycle. New Brunswick (USA) & London (U.K.): Transaction Publishers, 1983; first English edition – Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1934).
- Dicken, Peter. (2003) Global Shift: Reshaping the Economic Map in the 21st Century. 4th ed. New York and London : Guilford Press.
- Fisher, Irving. (1933). The Debt-Deflation Theory of Great Depressions // *Econometrica*. Vol. 1(4). P. 337–357.
- Juglar, Clement. (1862). Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis. – Paris: Guillaumin, 1862.
- Kitchin, Joseph (1923). Cycles and trends in economic factors // *Review of Economic and Statistics*. 5(1). P. 10–16.
- Kuztes S. (1930). Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and Bearing upon Cyclical Fluctuations. – Boston: Houghton Mifflin.
- Minsky, Hyman P. (1982). Can "It" Happen Again?: Assays on Instability and Finance. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- Minsky, Hyman P. (2008). Stabilizing an Unstable Economy. New York etc.: McGraw-Hill (first edition Yale University Press 1986).
- Perez, Carlota. (2002). Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publ.
- Schumpeter, Joseph A. (1939). Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York –Toronto – London: McGraw-Hill Book Company.

References

- Akayev A.A. (2014). Mirovaja dinamika: Zakonomernosti, tendencii, perspektivy [World Dynamics: Laws, Trends, Prospects] / otv.red. A.A. Akayev, A.V. Korotayev, S.Y.Malkov.Moscow: KRASAND. (In Russian)

- Artemova T.I. (2011). Metodolohichna anatomiiia hlobalnoi finansovo-ekonomichnoi kryzy [Methodological Anatomy of the Global Financial and Economic crisis]. *Ekonomichna teoriia*. № 2. P. 16–33. (In Ukrainian)
- Attali J. (2009). Mirovoj jekonomicheskij krizis. Chto dal'she? [The global Economic Crisis. What's Next?] Moscow: Piter (Attali, Jacques. La Crise, et apres? Paris: Fayard, 2008). (In Russian)
- Bergman Y.E. (2015). Istoricheskij ocherk teorij jekonomicheskikh krizisov [Historical Overview of the Theories of Economic Crises]. Izd. vtoroe. Moscow: LENAND. (In Russian)
- Halchynskiy A.S. (2009). Kryza i tsykly svitovoho rozvytku [The Crisis and Cycles of Global Development]. Kyiv: ADEF Ukraina. (In Ukrainian)
- Heyets V.M., Hrytsenko A.A. (2013). Vykhid z Kryzy (rozдумы nad aktualnym u zviazku z prochytanyim) [The Way Out from a Crisis (Reflections about actual things after the reading)] *Ekonomika Ukrainy*. № 6. P. 4–19. (In Ukrainian)
- Grinin L.E., Korotayev A.V. (2010). Global'nyj krizis v retrospektive. Ot Likurga do Alana Grinspena [The Global Crisis in Retrospect. From Lycurgus to Alan Greenspan]. Moscow.: URSS. (In Russian)
- Grinin L.E., Korotayev A.V. (2012). cikly, krizisy, lovushki sovremennoj Mir-Sistemy: Issledovanie kondratyevskikh, zhjugljarovskikh i vekovykh ciklov, global'nykh krizisov, mal'tuzianskikh i postmal'tuzianskikh lovushek [Cycles, Crises, and Traps of the Modern World-System: An Inquiry into Kondratiev, Juglar and Centennial Cycles, Global Crises, the Malthusian and Post-Malthusian Traps]. Moscow.: Knizhnyj dom "LIBROKOM". (In Russian)
- Hrytsenko A., Podlesna V. (2015). Makroekonomika. Pidruchnyk. Tema 27. Sotsialno-ekonomichni tsykly: istorychni formy ta derzhavne rehulivannia [Macroeconomics. Textbook. Topic 27. Socio-Economic Cycles: Historical forms and State Regulation]. *Ekonomichna teoriia*. № 1. S. 89–99. (In Ukrainian)
- Yeschenko P.S. (2012). Kuda dvizhetsja global'naja jekonomika v XXI veke? [Where Goes the Global Economy in the Twenty-first Century?] Kiev: Znannia Ukrainy. (In Ukrainian)
- Kindlberger Ch., Aliber R. (2010). Mirovye finansovyje krizisy. Manii, paniki i krahi [The Global Financial Crises. Manias, Panics, and Crashes]. Moscow: Piter (Original edition: Kindlberger, Charles. Manias, Panics, and Crashes: A history of financial crises; [with a new foreword by Robert Solow]. 5th ed. New York: Palgrave, 2005). (In Russian)
- Kondratiev N.D. (2002). Bol'shie cikly kon'junktury i teorija predvidenija: Izbrannye trudy [The Major Cycles of the Conjuncture and the Theory of Foresight: Selected Works]. Mezhdunarodnyj fond N.D.Kondratyeva; Mezhdunarodnyj in-t Pitirima Sorokina – Nikolaja Kondrat'eva; Institut jekonomiki RAN. Moscow: Jekonomika. (In Russian)
- Mazurenko V.I. (2007). Svitovi finansovi kryzy ta natsionalna ekonomichna bezpeka: teoriia i metodolohiia [Global Financial Crises and National Economic Security: Theory and Methodology]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet". (In Ukrainian)
- Moldin D., Tepper D. (2013). Razvjazka. Konec dolgovogo supercikla i ego posledstviya [Decoupling. End of the Debt Supercycle and its Consequences]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber (Original edition: Mauldin, John and Jonathan Tepper. Endgame. The End of the Debt Supercycle and How It Changes Everything. Hoboken, New York: John Wiley & Sons, 2011). (In Russian)
- Raich M., Dolan S. (2010). Global'nyj krizis. Za gran'ju ochevidnogo [The Global Crisis. Beyond the Obvious]. Moscow: Pretekst (Original edition: Raich, Mario. Beyond: business & society in transformation / Mario Raich & Simon L. Dolan. Basingstoke [England]; New York: Palgrave Macmillan, 2008). (In Russian)
- Reinhart K., Rogoff K. (2011). Na jetot raz vse budet inache. Vosem' stoletij finansovogo bezrassudstva [This Time Things Will be Different. Eight Centuries of Financial Folly]. Moscow: Kar'era press. (Original edition: Reinhart, Carmen M. This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly. Princeton: Princeton University Press, 2009). (In Russian)
- Rubini N., Mim S. (2011). Nuriel' Rubini: kak ja predskazal krizis. Jekstrennyj kurs podgotovki k budushhim potrasenijam [Nouriel Roubini: How I Predicted the Crisis. Emergency Training to Future Shocks]. Moscow: Jeksmo. (Original edition: Roubini, Nouriel. Crisis Economics: a crash course in the future of finance. New York: Penguin Press, 2010). (In Russian)
- Sidenko V. (2012). Modyfikatsiia svitovoi ekonomiky pid vplyvom novitnikh faktoriv hlobalnoi transformatsiinoi kryzy [Modification of the Global Economy Under the Influence of New Factors of Global Transformation I Crisis] *Ekonomika Ukrainy*. № 5. P. 18–31.
- Sidenko V. (2015). Hlobalni kryzy XXI stolittia: politekonomichni pidkhid [The Global Crises of the XXI Century: a Political Economy Approach] *Ekonomichna teoriia*. № 4. P. 12–18. (In Ukrainian)
- Sidenko V.R. (2014). Perspektivy hlobalizatsii ekonomiky u konteksti khvylepodibnoho kharakteru rozvytku (teoretychnyj pidkhid) [Prospects of Economic Globalization in the Context of the Wave-like Nature of Development (a Theoretical Approach)] *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*: Zb. naukovykh prats'. Vypusk 121, chast. II. Kiev:Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T.Shevchenka. S. 16–25. (In Ukrainian)
- Soros G. (2010). Mirovoj jekonomicheskij krizis i ego znachenie. Novaja paradigma finansovykh rynkov [The Global Economic Crisis and its Implications. A New Paradigm for Financial Markets]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber. (Original edition: Soros, George. The crash of 2008 and what it means: the new paradigm for financial markets. New York, NY: Public Affairs, 2009). (In Russian)
- Stiglitz J. (2010). O reforme mezhdunarodnoj valjutno-finansovoj sistemy. Uroki global'nogo krizisa [On the Reform of the International Monetary and Financial System. The Lessons of the Global Crisis]. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija. (Original edition: Stiglitz, Joseph E. The Stiglitz Report: reforming the international monetary and financial systems in the wake of the global crisis / Joseph E. Stiglitz and members of a UN commission of financial experts; with a foreword by Miguel d'Escoto Brockmann. New York: New Press, 2010). (In Russian)Tugan-Baranovskij M.I. (2004). Promyshlennye krizisy. Ocherk iz social'noj istorii Anglii [Industrial Crises. Outline of the Social History of England]. Kiev: Naukova dumka. (Original edition:

- Tugan-Baranovskij M. Promyshlennye krizisy. Ocherk iz social'noj istorii Anglii. 2-e izd. S.-Peterburg: Izd. O.N. Popovoj, 1900). (In Russian)
- Huerta de Soto Jesús (2008). Den'gi, bankovskij kredit i jekonomicheskie cikly [Money, Bank Credit, and Economic Cycles]. Chelyabinsk: Socium (Original edition: Huerta de Soto, Jesús. Money, Bank Credit, and Economic Cycles. Auburn, Ala.: Ludwig von Mises Institute, 2006.). (In Russian)
- Spengler, O. (2009). Zakat zapadnogo mira. Ocherk morfologii mirivoj istorii [The Decline of the West. Essays on the morphology of world history]. In 2 v. Moscow: Akademicheskij proekt, 2009. (In Russian)
- Shumpeter Jozeph A. (2011). Teoriia ekonomichnoho rozvytku: Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidgotka ta ekonomichnoho tsyклу [The Theory of Economic Development: An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle]. Kiev: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska akademiia (Original edition: Schumpeter, Joseph A. The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, and the Business Cycle. New Brunswick (USA) & London (U.K.): Transaction Publishers, 1983; first English edition – Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1934). (In Ukrainian)
- Dicken, Peter. (2003) Global Shift: Reshaping the Economic Map in the 21st Century. 4th ed. New York and London: Guilford Press. (In English)
- Fisher, Irving. (1933). The Debt-Deflation Theory of Great Depressions. *Econometrica*. Vol. 1(4). P. 337–357.
- Juglar, Clement. (1862). Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux  tats-Unis. Paris: Guillaumin, 1862. (In English)
- Kitchin, Joseph (1923). Cycles and trends in economic factors. *Review of Economic and Statistics*. 5(1). P. 10–16. (In English)
- Kuztes S. (1930). Secular Movements in Production and Prices. Their Nature and Bearing upon Cyclical Fluctuations. Boston: Houghton Mifflin. (In English)
- Minsky, Hyman P. (1982). Can "It" Happen Again?: Assays on Instability and Finance. Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe. (In English)
- Minsky, Hyman P. (2008). Stabilizing an Unstable Economy. New York etc.: McGraw-Hill (first edition Yale University Press 1986). (In English)
- Perez, Carlota. (2002). Technological Revolutions and Financial Capital: The Dynamics of Bubbles and Golden Ages. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publ. (In English)
- Schumpeter, Joseph A. (1939). Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process. New York – Toronto – London: McGraw-Hill Book Company. (In English)

Надійшла до редакції 29.12.2015 р.

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE ANALYSIS OF GLOBAL CRISIS PROCESSES

Volodymyr Sidenko

Author affiliation: Doctor of Economics, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Scientific Consultant on Economic Issues, Razumkov Center, Chief Researcher, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. E-mail: v_sidenko@ukr.net.

The article, based on a meta-economic methodology, proves that crisis phenomena are not merely serious disturbance in economic equilibrium but primarily represent an immanent characteristic of a cyclic and wave-like development, and a mode to renew the existing institutional structure of the society and its economy. The research identifies three entirely different types of crises arising, respectively, from short- and medium-term business cycles, long-term and super long-term waves of technological change, and super long-term waves of transformations in social institutions. Each of these types has its specific mechanisms of impact on socio-economic development and differing modes of exit from the crisis. The author asserts that the real politics of transformation, as a rule, is a certain combination of cardinal and swift transformations ("shock therapy") with gradual changes in more inertial blocks of the system that are linked with substantial investments and shifts in the modes of social behavior (gradualism).

Keywords: methodology of economics, world economy, global processes, economic cycles, waves of development, economic and financial crises, economic equilibrium, economic institutions, socio-cultural forms of development, gradualism, and "shock therapy".

JEL: B400, F440, G010.